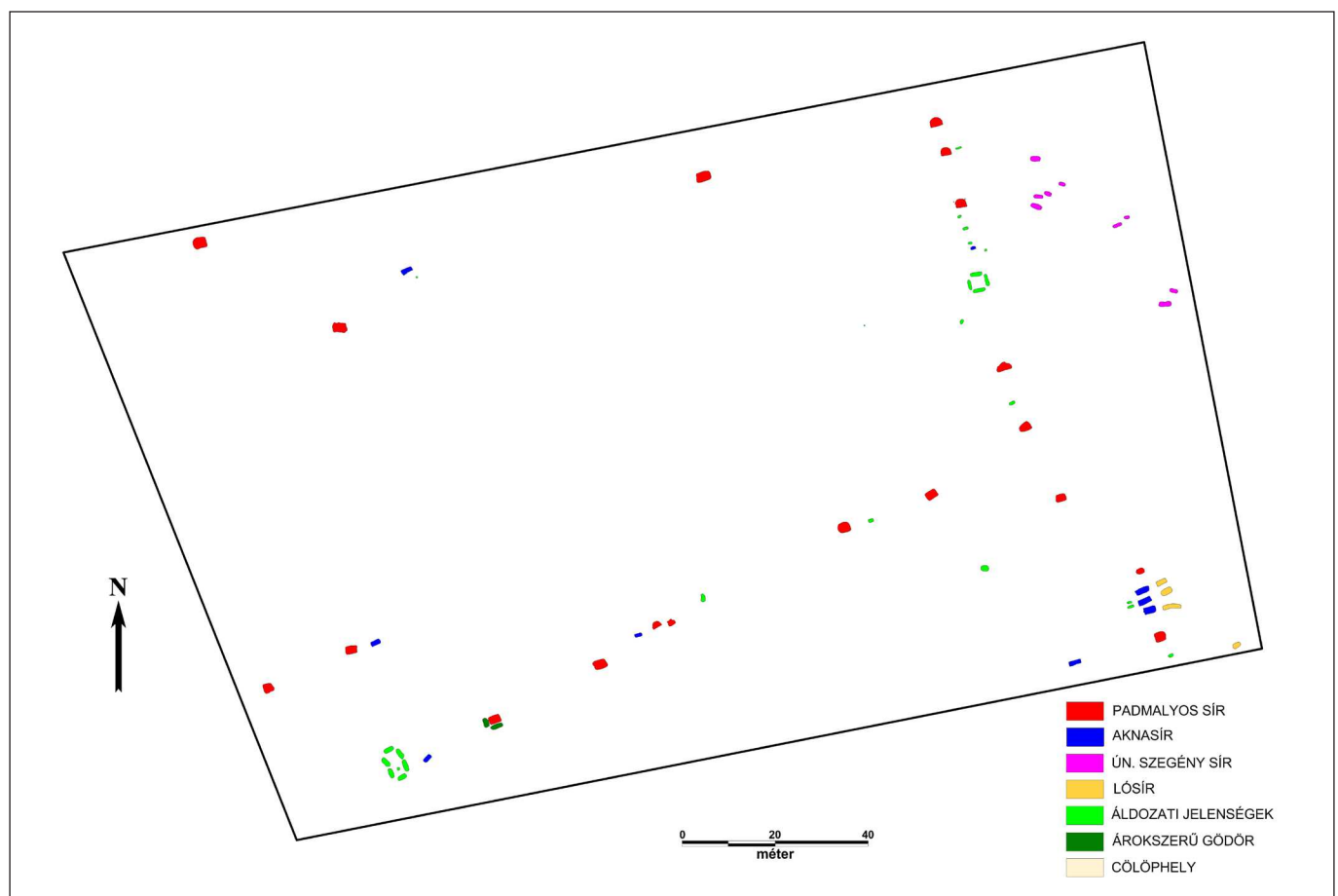

A BABARCI KORA AVAR KORI TEMETŐ (ELŐZETES KÖZLEMÉNY)

GALLINA ZSOLT¹ – GULYÁS BENCE² – GULYÁS GYÖNGYI³ – HARANGI FLÓRIÁN⁴ – TÓTH ZSOLT⁵Magyar Régészet 11. évf. (2022) 4. szám, pp. 12–27. <https://doi.org/10.36245/mr.2022.4.1>

A Baranya megyei Babarc határában az M6-os autópálya projekt részeként megvalósuló mérnökségi telep területén 2021 augusztusa és 2022 januárja között előbb próbakutatás, majd teljes felületű megelőző régészeti feltárás folyt. A pécsi Janus Pannonius Múzeum által megkezdett ásatás vezetője Tóth Zsolt volt. A megelőző feltárásba Gallina Zsolt és Gulyás Gyöngyi irányításával az Ásatárs Kft. is bekapcsolódott, Neményi Réka pedig munkatársként vett részt a múzeum részéről. A több korszakos lelőhelyen összesen 41 kora avar kori sír került elő, melyekhez további 30 avar kori objektum csatlakozott a valamivel több, mint 3 hektáros, négyszög alaprajzú, összefüggően feltárt területen (1. kép). A teljes beruházási területre kiterjedő temetőrészlet a sírok gazdasága, a temetkezési szokások összetettsége és a sírok alacsony fokú rablottsága miatt a kora avar kor egyik legjelentősebb lelőhelyének bizonyult.

Kulcsszavak: Kora avar kor, Délkelet-Dunántúl, elit temetkezések, temetkezési szokások

1.kép. A feltárt terület összesítő térképe az avar kori objektumok jelölésével (készítette: György Ferenc, Czukor Péter, Tóth Zsolt)

¹ Ásatárs Kft; email: gallinazsolt@gmail.com

² Magyar Nemzeti Múzeum; e-mail: gbence567@gmail.com

³ Ásatárs Kft; e-mail: ggongyi77@gmail.com

⁴ Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Régészeti Intézet; e-mail: harangif@gmail.com

⁵ Janus Pannonius Múzeum; e-mail: tothizs@gmail.com

A LELŐHELYEN MEGFIGYELT TEMETKEZÉSI SZOKÁSOKRÓL

A temető jellege

A Babarc határában feltárt temető nem hasonlít a kelet-dunántúli kora avar kori soros szerkezetű sírmezők többségéhez. A sírok önállóan vagy kisebb csoportokba rendeződve helyezkedtek el, közöttük esetenként több 10 méter távolság is volt. A magányosan álló S-100-as sírtól keleti irányban 50, nyugati irányban pedig 65 méterre volt a „szomszédos” sír. Tomka Péter a kislalföldi Börcs-Nagydomb temetője kapcsán írt le ún. temetési körzeteket, amelyekre szintén ez az elrendezés a jellemző (TOMKA 2005, 160–161). Azóta hasonló lelőhelyek a Duna–Tisza-közén (BALOGH 2016, 36–39), valamint a Tiszántúlon is napvilágot láttak (LŐRINCZY & RÁCZ 2014, 166–167; CSEH & VARGA 2017, 448–449). Ezen temetkezési körzetekhez képest, részben a feltárt terület nagysága miatt, Babarcon nagyobb sírszámmal van dolgunk. A régióban hasonló sírcsoportokat figyelt meg Kiss Attila Kölked-Feketekapu B temetőben, azonban ott ezek a lelőhelyen feltárt épületek közelében voltak (HAJNAL 2012, 639–640).

A temető kiterjedését egyik égtáj irányában sem lehetett biztonsággal meghatározni; valószínűleg mind-egyik irányba túlnyúlik a kutatott területen. A feltárt részen a sírok L alakban, kisebb csoportokban találhatóak. Ez a szabálytalannak tűnő struktúra a temetkezési hely rövid ideig (2–3 évtized) való használatát sejteti. Elképzelhető, hogy az egyes sírcsoportok egy-egy mikroközösséghez (családhoz?) tartozhattak. A temető szerkezete feltehetően a gyors felhagyással függ össze; erre utalhat, hogy a sírokkal sűrűbben fedett északkeleti és délkeleti részen egy-egy „körzeten” belül megfigyelhető a soros jelleg. A feltárt terület északkeleti részén fekvő, melléklet nélküli sírok külön problémakört vetnek fel az eltemetettek társadalmi helyzetét illetően, ugyanis a különálló tömbben elhelyezkedő sírok ellentétes tájolásúak a többi kora avar sír többségéhez képest, valamint sekélyebbek is voltak. Az említett temetkezések közül csak egyben – másodlagos helyen, egy emberi csontmaradvánnyal – volt egyetlen ezüst gömbcsüngős fülbevaló. Ez alapján talán e temetkezések is az avar korra keltezhetők.⁶

Tájolás

A lelőhelyen feltárt sírok közel kétharmadára a K–Ny tájolás vagy annak valamilyen változata jellemző, míg a többi temetkezés Ny–K irányítású. Irányítás tekintetében a temető északkeleti részén előkerült, jobbra melléklet nélküli sírok határozottan elkülönülnek a többitől; de a fordított tájolás érdekes módon a terület délkeleti részén levő kisebb sírcsoportra is jellemző. Itt a három Ny–K tájolású aknasírtól keletre három önálló lósír helyezkedett el, melyek tájolása fordított, azaz K–Ny volt. A kora avar kori sírok tájolásában regionális különbségek fedezhetők fel: a K–Ny tájolás elsősorban a Tiszántúlra jellemző (LŐRINCZY 1992, 164), máshol ritkán találkozhatunk velük (vö. BALOGH 2016, 40). Fordított, Ny–K-i tájolású sírok is előfordultak a Tiszántúlon (LŐRINCZY 2017, 139). Ugyanakkor a szomszédos Kölked-feketekapui temetőben a NyDNy–KÉK irányítás az uralkodó (KISS 1996, 176–178). Emiatt csupán az eltérő tájolásból még nem következtethetünk az elhunytak kulturális hovatartozására.

Aknasírok

A sírok több mint fele (22) egyszerű aknasír. Ezek fala általában függőleges, aljuk vízszintes. Egy esetben (S-73) a sír déli oldalában padkát alakítottak ki. A tiszántúli kora avar kori sírokra a keskeny, hosszúkás forma a jellemző; a hosszúság és a szélesség aránya gyakran meghaladja a 3:1 arányt (LŐRINCZY & RÁCZ 2014, 172). A babarci lelőhelyen is hasonló arányokkal találkozhatunk. Két esetben (S-4 és S-25) a sír deszkafedésének körbefutó vajatát is sikerült megfigyelni.

Padmalyos sírok

A Babarcon feltárt sírok 46%-a (19) padmalyos kialakítású. Ezek az ún. összetett sírok, ahol az elhunytat és az áldozati állatot térben (többnyire) elválasztották (2–3. képek). A padmalyos sírok esetében a sír-

⁶ A végső választ a radiokarbon vizsgálatok fogják megadni.

gödör valamely hosszanti oldalába üreget vájtak, melybe az elhunytat helyezték. A kora avar kori padmalyos sírok főleg a Tiszántúlon kerülnek elő, de kisebb számban a Duna–Tisza-közén is találkozhatunk velük. Kialakításukat tekintve alapvető területi különbségek figyelhetők meg: a Tiszától keletre a padmalyt mindig a sírakna jobb, a folyótól nyugatra eső területeken a bal oldalába vájták. Míg a Bács-Kiskun megyében feltárt padmalyos sírok aknarésze üres volt, addig a tiszántúli sírokban az állatokat kevés kivétellel ide helyezték (LÖRINCZY & STRAUB 2006, 277–279; BALOGH 2016, 43–44). Az elmúlt időszakban a Délkelet-Dunántúlon egy olyan csoport körvonalazódott, ahol a padmalyos sírok már a kora avar korban megjelentek. Példaként Szekszárd-Bogyiszlói út 268, 269, 314, 335 és 351, Kölked-Feketekapu B 88, valamint Mohács-Téglagyár 3. sírjai említhetők meg (GULYÁS megjelenés alatt; KISS 1974, 138–142). Jellemző, hogy ezen sírok aknarészában kivétel nélkül részleges állattemetkezések maradványai voltak, valamint a padmaly mindig a sírgödör jobb oldalán található; ezek alapján ez a délkelet-dunántúli csoport a tiszántúli temetkezésekkel mutat rokonságot. A most bemutatásra kerülő babarcai temető is ebbe a körbe tartozik.

A babarcai padmalyos sírokba főleg férfiakat temettek, akik túlnyomó részét fegyveresen bocsátották utolsó útjára. Az S-5 és S-88 sírok esetében a padmaly az idők folyamán nem omlott be (teljesen), így boltozatos formája jól kivehető volt. A padmaly szájánál – és néha a két végén a sírfalban is – majdnem minden esetben meg lehetett figyelni az elrekesztésre szolgáló (talán deszkák számára kialakított) vájatokat. A babarcai temetőben a padmalyt minden esetben a sírakna északi hosszanti oldalába vájták. A Tiszántúlon megfigyelt esetekkel ellentétben a nőket általában áldozati állat nélkül temették el (S-17, S-32, S-62, S-64), csak az S-28 sír aknájába helyeztek részleges juhmaradványt. Az S-96 temetkezés kialakítása különleges volt: ennek oldalába is padmalyt vájtak ugyan, azonban a halottat nem ebbe, hanem az aknába helyezték. Az elhunyt fölé egy szarvasmarha lenyúzott, a koponyát és a lábvégeket is tartalmazó bőrét feszítették.

Áldozati állatok

Részleges lótemetkezések

Az S-1, S-25, S-43 és S-91 sírokba nem egész lovakat helyeztek az elhunyt mellé, csak a ló koponyáját, illetve lábvégcsonthajait lehetett dokumentálni, melyeket valószínűleg az állat bőrével együtt fektettek a sírba. Ez a temetési mód aknasírokban és padmalyos sírokban egyaránt előfordult. A részleges lótemetkezések kivétel nélkül az elhunyt bal oldalán kerültek elő: egy sírban az elhunyttól elkülönítve, három esetben

2. kép. Az S-100 padmalyos sír (fotó: György Ferenc)

3. kép. Az S-104 padmalyos sír (fotó: György Ferenc)

pedig közvetlenül az elhunyt mellett, azzal egy szinten – azaz a Tiszántúlon megfigyelt általános rítussal ellentétben ezeket nem választották el térben a halottól. Tiszántúli párhuzamként Biharkeresztes-Lencsés-hát lelőhely említhető meg, ahol a ló maradványai közvetlen az elhunyt jobb oldalán feküdtek (LÖRINCZY 2015, 159). A babarci 25. sírban – akárcsak Biharkeresztesen – a ló bőrét a koporsó és a sírfal közé tették. A részleges lóvázak a halottal mindig azonos tájolásúak voltak.

Kora avar kori részleges lótemetkezések a Tiszántúlon fordultak elő nagy számban (NÉMETHI & KLIMA 1992, 177). A Dunántúlon Szekszárd-Bogyiszlói úton nyolc sírban tíz, Kölked-Feketekapu B temetőjének 87. sírjában egy állat maradványai voltak (GULYÁS megjelenés alatt). Minden babarci sír esetében egy ló maradványait helyezték az elhunyt mellé.

A lótemetkezések a lószerszám egyes részeinek megléte és sírbeli pozíciója alapján is csoportosíthatóak, a lószerszám azonban nem mindig funkcionális helyzetben kerül elő (LÖRINCZY & RÁCZ 2014, 174–175). A babarci sírok ezek alapján több csoportba tartoznak. Az S-43 sírban a lovat felszerszámozatlanul temették az elhunyt mellé; az S-1, S-25, S-91, S-94-es és S-98-as temetkezésekben a zabla, a kengyel, valamint a fej- és a farhám részei egyaránt megtalálhatók voltak. Az S-1 sírban a nyerget az elhunyt alsó lábszáraira helyezték, mivel a kengyelek a lábszárak két külső oldalán kerültek elő.

Részleges szarvasmarha temetkezések

Az S-96 sír aknarészébe egy szarvasmarha nyúzott bőrét helyezték a koponyával és az alsó lábszárakkal (4. kép). Ez a rítus a Tiszántúlon általánosnak mondható.⁷ A Dunántúlon a Szekszárd-Bogyiszlói úti temető 314 és 742. sírjaiban volt egy-egy szarvasmarha részleges maradványa. A szekszárdi lelőhelyen a részleges állattemetkezések esetében gender alapú kettősség figyelhető meg: míg a férfiak sírjába részleges ló-, addig a nőkében részleges szarvasmarha- és juh-temetkezéseket találunk. Habár a kérdésben a tiszántúli sírokra statisztikai vizsgálat nem született, a kisebb lelőhelyek alapján ott is hasonló tendenciák figyelhetők meg (GULYÁS megjelenés alatt).

4. kép. Az S-96 sír aknarészében kibontott nyúzott szarvasmarhabőrös temetkezés (fotó: Tóth Zsolt)

Részleges juh- és kecsketemetkezések

Több temetkezésben kiskérődző koponyáját és lábvégsontjait tártuk fel. Ezeket a részleges ló- és szarvasmarha-temetkezések mintájára hagyományosan egyszerű állatmellékletként értelmezhetjük. A részleges juhtemetkezések a Tiszántúlon nagyon gyakoriak; Szegvár-Oromdűlőből például mintegy 600 példány maradványai ismertek (ГУЯШ, ЛЕРИНЦИ & СТРОКОВ 2019, 118). A Délkelet-Dunántúlon Kölked-Feketekapu B 88. és Szekszárd-Bogyiszlói út 269. sírjai említhetők (GULYÁS megjelenés alatt).

Juhkoponya- és lábvégsontok a sírokban több helyen is előfordultak. Az S-28 sírban a maradványok a padmalyos temetkezés aknarészében kaptak helyet; ez az elrendezés a Tiszántúlon általánosnak mondható,

⁷ Szegvár-Oromdűlőn mintegy 400, a Makó-Mikócsán 249 részleges szarvasmarha temetkezés ismert (ГУЯШ, ЛЕРИНЦИ & СТРОКОВ 2019, 118; BALOGH 2020, 133).

és ez figyelhető meg a fentebb említett kölkedi sírban is. Ugyanakkor találkozhatunk olyan temetkezésekkel is, ahol a lenyúzott juhbőrt összegöngyölve, közvetlenül az elhunyt mellé, a lábához vagy a koponyájához tették (pl. S-1, S-30, S-93. sírok). Ez a jelenség csak nemrég került a kutatás látóterébe, azonban a Szegvár-orumdülői példák nyomán nyilvánvaló, hogy előfordulása nem elhanyagolható. Érdeemes felhívni a figyelmet arra a tényre, hogy a kelet-európai sztyeppei temetkezésekben a részleges juhtemetkezések is közvetlenül a halott mellett vannak, csupán két esetben választották el tőlük azt (vö. GULYÁS & LÖRINCZY 2020).

Az állatok nyúzási módjáról

Az állatokat az ún. csonkolásos módszerrel nyúzták meg, azaz a *radiust* és a *tibiát* disztális végüknél ferdén hasították el. Ez a technika a kora avar kori Tiszántúlon (LÖRINCZY 1991, 132; LÖRINCZY 1998, 344) és a Fekete-tenger északi partvidékén volt ismert. Ez a nyúzási mód Babarcon – akárcsak a Tiszántúl egyéb lelőhelyein – nem korlátozódik csupán a lovakra; a szarvasmarhák és a kiskérődzők esetében is ez a technika figyelhető meg.

Ételmellékletek

Juh hosszúfartó

Több sírban juh keresztcsontját és csigolyáit lehetett megfigyelni. Ezek a hosszúfartónek nevezett részhez tartoznak, amely a keresztcsontból, az ágyék- és az alsó háti csigolyákból áll. A juh faggyús farka a belső-ázsiai nomádok körében az egyik legértékesebb húsrésznek számít, a legjelentősebb vendéget tisztelik meg vele. Ételmellékletként Közép- és Kelet-Európában a hun korban jelent meg; példaként az árpási sírt említhetjük (ТОМКА 2001, 164). Ez az ételmelléklet a tiszántúli kora avar kori népesség sírjaiban általánosan mondható, még ha a régi ásatásokon nem is figyelték meg őket (ГУЯШ, ЛЕРИНЦИ & СТРОКОВ 2019, 119). Ezzel szemben a Szegvár-orumdülői temetőben 76 sírból került elő juh hosszúfartó maradvány, de további példákat ismerünk Biharkeresztes-Lencsés-hát, Tiszavasvári-Kashalom-dűlő, Apátfalva-Nagyútdűlő, Kövegy-Nagy-földek és Makó-Mikócsa-halom kora avar kori lelőhelyeiről is. Az 5–7. századi kelet-európai temetkezések közül nyolcban volt juh hosszúfartó (ГУЯШ, ЛЕРИНЦИ & СТРОКОВ 2019, 119–120). Ezen ételmelléklet sírbeli helyzete általában kötött; leggyakrabban a koponya mögött helyezték el. Ezt lehetett megfigyelni több barbarci (pl. S-25, S-91) temetkezés esetében is.

Nem kiskérődzőből származó ételmellékletek

Ételmellékletet szinte minden sírba helyeztek. A fentiekben részletesen bemutatott kiskérődző maradványokon kívül egy sírba (S-104) marhacsontokat, az S-1 és S-32 sírokba pedig szárnyascsontokat (farhát) is helyeztek.

Önálló lósírok

A délkeleti, önálló egységet képező sírcsoport négy sírjába (S-86, S-87, S-117, S-145) egy-egy lovat temettek (5. kép). A szűk sírgödörben az állatokat hasukra fektetve temették el. Gazdáikat tőlük nyugatra kereshetjük; ezen a területen három ló nélküli férfitemetkezés látott napvilágot. Az önálló lósírok a kora avar korban főleg a Dunántúlra voltak jellemzőek (NÉMETHI & KLIMA 1992, 177); a szokás a Tiszántúlról csak Szőreg B 116⁸ és Kiszombor-Tanyahalmi-dűlő 7, illetve 38. sírjaiból ismert (BALOGH 2016, 55). A dunántúli önálló lósírok, valamint a szokás gepida és langobard előzményei miatt Balogh Csilla felvetette, hogy az esetleg meroving eredetű lehet (BALOGH 2016, 54–55). A Babarcon feltárt négy ló mindegyikét felszerszámozva temették el. Az S-145 állat sírjában csak egy csikózábla volt, míg a többi háttas mellett vas hevedercsat, ezüstveretes lószerszám is előkerült. Az S-86 és S-87 sírokban egy-egy lándzsacsücsöt is meg lehetett figyelni. A lándzsa és a ló ilyen összekapcsolása a Délkelet-Dunántúl temetőiben több alkalommal elő-

⁸ Kiss P. Attila a szőregi 116. sírt a gepida temetőrészhez kötötte (KISS 2015, 234).

fordult; Kölked-Feketekapu A 474, illetve Zamárdi-Rétiföldek 73, 130, 515, 580 és 635. sírjai emelhetők ki (KISS 1996, 113, Abb. 20; vö. GARAM 2018, 257–258, Abb. 149–150). Ezek alapján felvetjük, hogy az önálló lósírok a babarci temetőben a környező germán közösség hatásaként értékelhetőek.

Egyéb rituális tevékenységek nyomai

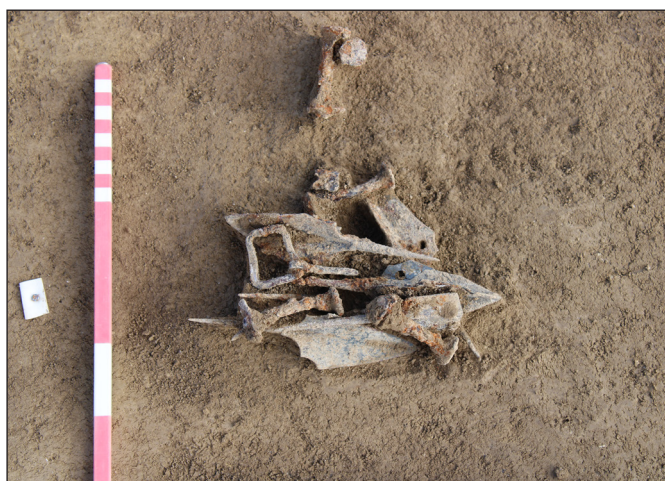
A babarci temető több pontján lehetett különböző áldozati jelenségeket, gödröket, koncentráltan szakrális tereket azonosítani (GALLINA ET AL. 2022). A terület északnyugati részén, egy sekély gödörben, talpas szegekkel összeerősített faládjában hét jó minőségű „ázsiai típusú” nyílcsúcs került elő (6. kép); a tárgyakon vörös festésnyomok voltak (GALLINA ET AL. 2022, 310, 4. kép).

A délkeleti sírsoport körül talált sekély gödörben kiskérődzők csontjait és kerámiatöredékeket figyeltünk meg. Délnyugaton is el tudtunk különíteni egy szakrális teret: az egyik sírt két sekély árokszakasz vette körül (GALLINA ET AL. 2022, 313); ettől nyugatra hat árokszerű objektum egy téglalap alakú területet kerített, melynek déli harmadában egy oszlophely volt (7. kép). Az egyik gödör betöltése két nyílhegyet és egy aranyozott rozettás lószerszámveretet, egy másik egy kiöntőcsöves, bepecsételt korsó töredékeit rejtette (GALLINA ET AL. 2022, 312, 7. kép 1).

A feltárt terület északkeleti negyedében volt a legnagyobb áldozati tér. Itt az előbbihez hasonló, négy hosszúkás gödör által határolt teret tártunk fel (GALLINA ET AL. 2022, 312–313, 7. kép 2). Két gödörben szétört kerámia, két másikban pedig bronz és aranyozott bronzveretek voltak. Ezek közül az egyik gödörben (S-67) egy faedény háromszög alakú, poncolt díszítésű peremveretére bukkantunk. Párhuzamát a kunbábonyi kagán sírjában lelt fa ivócsésze peremvereteiben (H. TÓTH & HORVÁTH 1992, Taf. 6. 40–41) és

5. kép. Az S-145 ló sír (fotó: Barta Gábor)

6. kép. Az S-44 áldozati jelenség leletei (fotó: Gulyás Gyöngyi)

7. kép. A délnyugati szakrális tér (fotó: György Ferenc)

Andocs–Újhalastó 19. sírjának leleteiben (GARAM 2002, 92, Abb. 19) figyelhetjük meg. Három padmalyos sír közelében sekély gödröket ástak, melyekben edénytöredékek, üveggyöngyök és kiskérődző-csontok voltak (GALLINA ET AL. 2022, 311–312). A négyzet alakú tértől nyugat-délnyugatra egy bronztükröt és juh-csontokat ástak el (GALLINA ET AL. 2022, 310, 5. kép).

A kora avar korban hasonló, külön elásott leletegyüttesek (depozitumok) eddig nem voltak ismertek. Az egyetlen kivétel Kövegy-Nagy-földek temetőjéből ismert, ahol a sírok között két gödröt tártak fel, melyek kerámiatöredékeket és állatcsontokat tartalmaztak. Ugyanezen a lelőhelyen – az avar korban unikális módon, mindössze a fenti, babarci párhuzammal – négy sír körül kör alakú, illetve szögletes árokkereteket lehetett megfigyelni (BENEDEK & MARCSIK 2017, 383–386). Csanádpalota határában egy ÉK–DNy tájolású gödröt figyeltek meg, melyben szarvasmarhák, lovak és kiskérődzők koponyája, illetve alsó állkapcsa, egy Martinovka típusú szíjvég és egy korongolatlan korsó töredékei voltak. Az objektummal kapcsolatban felmerült, hogy az áldozóhely lehetett, de mivel a feltárt terület további kora avar jelenséget nem tartalmazott, ez a felvetés bizonytalan (GULYÁS 2018). A kelet-európai sztyeppén hasonló jelenségeket a kézi humuszoslás miatt gyakrabban figyeltek meg. A Volga-vidéki Ilovatkán feltárt magányos temetkezéstől nem messze például egy égett foltot dokumentáltak, melyből két vagy három edény töredékei és egy ezüst övveret kerültek elő (СМИРНОВ 1959, 219–220). Vosztocsnij Malai II 1. kurgán 12. sírja körül, részben a kerítőárokból minimum 13 ló, valamint szarvasmarhák maradványait, kézzel formált szürke kerámiatöredékeket, illetve két üst töredékeit gyűjtötték össze (ЛИМБЕРИС & МАРЧЕНКО 2011, 420–421).

A SÍROK LELETANYAGA

Ékszerek

A temetőben a leggyakoribb ékszerek a fülbevalók tekinthetők; 14 sírban arany-, kettőben ezüstpéldányok voltak (8. kép). Ezeket korra és nemre való tekintet nélkül hordták. Legtöbbször párban viselték őket, de páratlanul is előfordultak. Több sírban lemezes gúlcacsüngős aranyfülbevalók voltak; az S-32 és S-93 sírokban talált darabok Szentendre típusúak. Ezek a nagyméretű fülbevalók a Kárpát-medencében általánosak, a Dunántúlról azonban csak Inotáról és Rábapordányból ismertek (BALOGH 2014, 121–122). Az S-64 sír ún. Velika Kladuša típusú lemezes fülbevalója a Duna mentén terjedt el; Dávodról, Faddról és Rácalmásról ismerünk egy-egy szórvány példányt (BALOGH 2014, 109–110). Több nagygömbcsüngős fülbevaló a Szentes típus Páhipuszta altípusába tartozik. Ormándy János gyűjtésében elsősorban Duna–Tisza-közi és tiszántúli lelőhelyek szerepelnek, de a típus Délkelet-Dunántúlon is ismert. Női és férfi sírokban egyaránt előfordul; utóbbiak esetében feltűnő, hogy – akárcsak Babarc esetében – gazdag, fegyveres temetkezésekről van szó (ORMÁNDY 1995, 157–158). Az S-2, S-25 és S-30 sírokban gyöngycsüngős aranyfülbevalók voltak. Az itt előkerült darabok az összetett kötőtagos változatba tartoznak; a négy arany granulációhoz csatlakozó nagygyöngyös altípus párhuzama a közeli Nagypall 152. sírjából ismert (BALOGH & PÁSZTOR 2015, 643, 10. kép 5–6).

Főleg a női és a gyermeksírokban az elhunyt nyakában számos csüngőt, átfűrt és függesztőfüles pénzermét (S-2, S-32, S-71) és gyöngyöket találtunk. Külön ki kell emelni az S-28 sírt, ahol az elhunyt nyakcsigolyái körül számos ezüst lemezgyöngy feküdt. A tárgytypus a 7. század második harmadára jellemző, főleg a Tiszántúlon terjedt el (LÖRINCZY & RÁCZ 2014, 155–156). A Mohács-Téglagyár 3. sírjában talált bordázott galléros gömböt Kiss Attila gömbcsüngős fülbevaló alsó tagjaként írta le (vö. KISS 1974, 137, Fig. 15), de

8. kép. Válogatott aranytárgyak a temetőből (fotó: Tóth Zsolt)

valószínűbb, hogy az is ilyen lemezgyöngy lehetett. Az egyik fiúgyermek (S-30) nyaka körül több csüngőt is találtunk két szemesgyöngy kíséretében. Az egyik csüngő aranylemezből készült bulla, melyet a fülei tövénél háromszög alakba rendezett álgranulációk díszítenek; a másik egy hosszúkás, keskeny, balta alakú csüngő; a harmadik egy öntött, akasztófüles ezüstkereszt; a negyedik pedig egy bronzcsipesz. A hengeres bullák a közép avar kortól bizánci hatásra terjedtek el (GARAM 2001, 50–51), az egyik kora avar kori kivétel a Keszthely-Fenekpuszta-horreumi 8. sírban talált, aranylemezből hajlított példány jelenti (VIDA 2011, 407). Az S-32 temetkezésben nyugvó nő nyakát számos üveg- és ametisztgyöngyből álló nyakék díszítette, melyek közé két fülezett aranyérmét, egy aranyboglár felét és két, aranykeretbe foglalt zöld kőbetétes medált is fűztek.

Az S-28 sírban a halott mindkét karját egy-egy ezüst karperec ékítette, melyeken eredetileg nagyméretű, filigránnal sűrűn díszített, kerek fej volt. A tárgyak unikálisnak tekinthetők; egyedüli párhuzamukat az észak-horvátországi csadjavicai kincsből ismerjük (vö. GARAM 2001, 385, Taf. 134). Az S-30 sírban eltemetett gyermek jobb karján egy kiszélesedő végű kürtös ezüstkarperec, bal karján egy vaskarperec volt. Az avar kor kutatása az ezüst darabokat bizánci importként tartja számon. Ezeknek viszonylag kevés párhuzamuk ismert, többségük Baranya megyéből (pl. Bóly-Sziebert puszta, Cserkút, Pécs-Gyárvaros, Pécs-Kertváros, Pécs-Köztemető stb.), vagyis Babarchoz viszonylag közeli területekről származik (GARAM 2001, 67–69; VIDA 2018). Az S-32 sírban eltemetett nő egy pár ezüst, csukló-zárszerkezetes karperecet viselt, melynek párhuzama a kunbáonyi kagán sírjából ismert (H. TÓTH & HORVÁTH 1992, 37, Taf. 13). Az S-107 sírban az elhunyt bal csuklója környékén egy ezüstdből készült, rendkívül rossz megtartású, töredékes tárgy került elő, mely feltehetőleg pántkarperecként azonosítható.

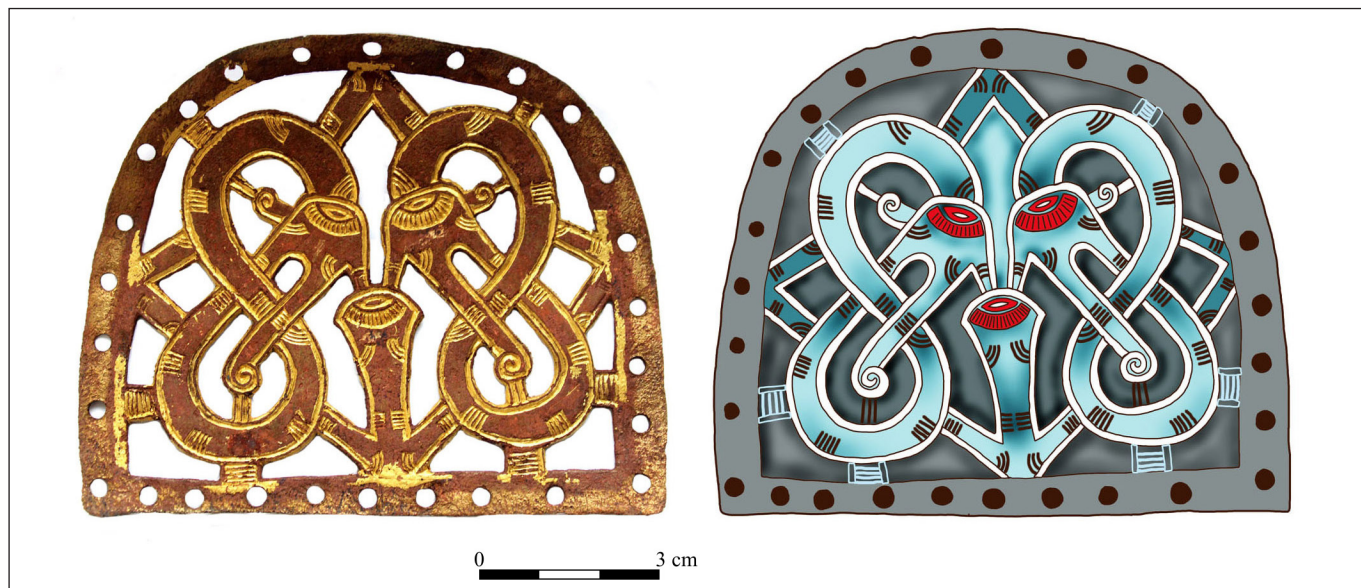
Fegyverek

Kard nyolc sírban volt; hosszúságuk 92–118 cm között változoik. A hüvelyeket ezüst veretek díszítették; öt P függesztőfüles volt (S-1, S-3, S-98, S-100, S-107). Ez a típust a Kárpát-medencében elsősorban a kardhüvelyeken alkalmazták; ritkán törhüvelyeken is megtalálhatók, amint azt az S-104 sír töre is mutatja. Ennek a párhuzama a Szegvár-oromdűlői 815. sírből ismert (LÖRINCZY 2020, 718, 354. kép 8). P függesztőfüles török a langobard Itáliában is megtalálhatók, ahol ezeket a kutatás bizánci eredetűnek vélik (CSIKY 2015, 313–314). A tör az elhunyt medencéjén keresztben, vízszintesen feküdt, csakúgy, mint az S-100 sírban feltárt, nagyobb méretű vaskés. Számos olyan belső- és közép-ázsiai művészeti alkotást (falfestmények, szobrok) ismerünk a korszakból, melyen hasonló módon viselt töröket ábrázolnak (КУБАРЕВ 2015, 34, рис. 5, 35, рис. 6; КУБАРЕВ & КУБАРЕВ 2013, 40, 44, 59, 72), így feltételezhető, hogy a babarci darabok is viseleti helyzetüknek megfelelően kerültek a sírokba.

Több férfi- és két önálló lósírban is volt nádlevél alakú vaslándzsa. Az S-100 sírban egy rendkívül hosszú, alsó részén már pántokra bomlott köpűjű lándzsacsúcs volt, melyen két kidudorodás figyelhető meg (9. kép). Ezt a típust a német szakirodalom kampós lándzsának (*Hakenlanze*) nevezi. A 4. században, a Római Birodalom nyugati provinciáiban tűnik fel; ezt követően használatuk folyamatos, bár csak a 8. században terjednek el nagyobb számban (CSIKY 2015, 339–340). A Kárpát-medencéből a babarcin kívül csak egy dévényújfalusi (Devínska Nová Ves, Szlovákia) és egy sőjtöri példány ismert, ezek azonban már a késő avar korra datálhatók (CSIKY 2015, 136).

9. kép. Az S-100 sírből előkerült kampós lándzsa (fotó: Barta Gábor)

10. kép. Az S-100 sírból származó tegezveret és ábrázolása (fotó: Barta Gábor, digitális rajz: Ambrus Edit)

Íjhoz tartozó, agancsból készült merevítők 8 sírban (S-1, S-2, S-3, S-94, S-98, S-100, S-104, S-107) voltak. Elhelyezkedésük alapján az íjakat nyugalmi helyzetben tették az elhunyt mellé; a csontlemezek sírban mért távolsága és helyzete alapján a fegyverek 140–150 cm hosszúak lehettek. Tegezmaradványok öt sírből (S-1, S-2, S-94, S-100 és S-104) ismertek. Az S-2 és S-104 sírokban agancsból faragott, növényi ornamentikával díszített tegezmerővevítő lemezek voltak, míg az S-100 sír két (elülső áttört, a hátsó sima) bronzlemezről álló, valószínűleg tegezveretet rejtett (10. kép). Az áttört első lemezt fogazott, helyenként aranyozott szalagfonat díszítette; főmotívuma a II. germán állatstílusra emlékeztet. A régióban nem ez az egyetlen mives tárgy, amelyet hasonló módon díszítettek: párhuzamként a Kölked-Feketekapu B 119. sírjában talált arany korongfibula hozható fel (VIDA 2018, 63–64).

A lószerszám részei

A babarci lovakat – akár a teljes állatot, akár a lenyúzott bőrben hagyott koponyát és alsó végtagokat tették a sírba – minden esetben felszerszámozva temették el. A zablák majdnem minden esetben egyszerű csikózablák voltak; ez alól az S-86 sír vas pofarudas zablája jelentett kivételt. Ez a típus a kora avar korban viszonylag ritka, a Tiszántúlon nem is bukkant fel, ellenben a dél-dunántúli nagy sírszámú temetőkben előfordul (pl. Zamárdi-Rétiföldek 350. és Kölked-Feketekapu A 474. sírjai; GARAM 2018, 257, Abb. 149; KISS 1996, 500, Taf. 86). A kengyelek között hurkos- és hosszúfűlű kengyelek is voltak, melyek a korszakban általánosnak mondhatók.

A lószerszám szíjzatán gyakoriak a veretek. Nemcsak a fej-, hanem a farhámon is találtunk díszeket. Leggyakrabban félgömbös, aranyozott felületű préselt ezüst és ezüstveretek kerültek elő, de rozettás, négyszögletes, illetve csepp alakúakat is találtunk. Az S-89 sírban lóhere alakú, az S-107 sírban négytagú vereteket figyeltünk meg. A kedvező talajtani viszonyoknak és a nagy mennyiségű fémveret konzerváló hatásának köszönhetően több esetben fennmaradt a lószerszám szíjzatának maradványa, mely alapján meghatározható a korszakban használt szíjak szélessége és vastagsága.

Az avar kori lószerszámok kevésbé kutatott csoportját az agancsból készült tartozékok jelentik. Az S-89 lóváz mellett egy faragott hevedercsatot találtunk. A tárgytypust nemrégiben összegyűjtő Tomka Péter szerint ezek formailag annyira változatosak, hogy nem érdemes részletes tipológiát alkotni rájuk. A 6–7. századra jellemző tárgytypus az egész Kárpát-medencében megtalálható, a Dél-Dunántúlon azonban csak Szekszárd-Bogyiszlói útról és Tószegi-dűlőből ismertek példányaik (vö. TOMKA 2018). Az S-89 sírből egy pontkörös díszítésű csonthenger is előkerült. E tárgyak funkcióját csak nemrégiben határozták meg; sírbeli pozíciójuk alapján (mindig a ló oldalánál helyezkedtek el) a kengyelszíz állítására használhat-

ták őket (GULYÁS & LÖRINCZY 2018a, 98–99). E csonthengerek gyakoribbak az avar emlékanyagban mint gondolnánk, ugyanakkor feltűnő hiányuk a Duna–Tisza-közén. A dunántúli példányok közül földrajzilag a legközelebbiek Kölked-Feketekapu A 474. és B 135. sírjaiból származnak. Szintén a pannóniai példányokra jellemző sajátosság a pontkörös díszítés, ami a babarcin is megfigyelhető. Az S-87, önálló lósírból a kengyel szíjazatához tartozó, lapos szíjszorító-pár került elő.

Övek és övtartozékok

A férfiakat majdnem minden esetben aranyozott ezüst és ezüstveretekből álló övgarnitúrával, ritkán tausírozott vas övveretekkel temették el. Ez a fiúkra is igaz volt; az S-30 sírban eltemetett gyermek dereka körül például ezüsből préselt, Fönlak típusú veretek kerültek elő. A kutatás ezeket a három félgömbbel díszített darabokat hagyományosan Bizáncból eredezteti, jóllehet Kárpát-medencei készítésük a fönlaki (Felnac, Románia) ötvössírban talált préselőminták alapján biztosra vehető (GARAM 2001, 117). A Fönlak típusú veretek főleg a Maros alsó folyása mentén és a Dél-Dunántúlon terjedtek el; utóbbiak sokkal jobb kivitelűek (GARAM 2001, 117–119). A babarcihoz térben legközelebbi garnitúra Kölked-Feketekapu A temetőjének 647. sírjából származik (GARAM 2001, 115).

Használati tárgyak

A nők egy részét késsel (S-73, S-96) és orsókarikával (S-17) temették el. Az S-62 sírban egy bronzból készült, ún. nomád tükör volt. Ezek a Kárpát-medencében a hun korban jelentek meg; az avar korban már meglehetősen ritkák. A legtöbb darab a Duna–Tisza-közéről ismert, a típus a többi régióban csak szórványosan van meg (LÖRINCZY 2015, 166). A Dunántúlról kevés darab ismert; példaként Csákberény-Orondpuszta 58. és Zamárdi-Rétiföldek 205. sírjai említhetők meg (BALOGH 2016, 247). Csontfésű egy babarci sírban (S-73) látott napvilágot. A tárgytypust az avar leletanyagban hagyományosan germán eredetüként szokás értékelni; elterjedése a Dél-Dunántúlon koncentrálódik (KISS 1992, 53), de szórványosan felbukkan a Tiszántúlon is: pl. Kövegy-Nagy-földek 9, Szegvár-Oromdűlő 1, Tiszavasvári-Koldusdomb 5. és Hódmezővásárhely-Kishomok 22. sírjaiból került elő egy-egy darab (GULYÁS & LÖRINCZY 2018, 558).

A férfisírok esetében a használati tárgyak köré elsősorban a tarsolyokat és azok tartalmát sorolhatjuk. Az S-3 sírban egy Salona-Histria típusú tarsolyzáró csat és a hozzá tartozó szíjvég volt. A tárgy eredeti bizánci tömegáru, amit balkáni és mediterrán elterjedése is bizonyít (ld. ТРАЙКОВА 2017, 91–92, további irodalommal). Garam Éva gyűjtése alapján a Kárpát-medencében főleg a Dunántúlon volt népszerű; a 11 ismert példányból nyolc itt került elő. Külön ki kell emelni, hogy ebből négy a közeli Kölked-Feketekapu A temetőjéből származik (GARAM 2001, 109). Két sírban volt vascsiholó (S-93, S-94), melyeket sírbeli helyzetük alapján vagy a tarsolyban, vagy az övre függesztve tároltak.

Bizánci érmek⁹

A lelőhely jelentőségét jól mutatja, hogy 11 sírből (S-1, S-2, S-3, S-5, S-17, S-30, S-32, S-71, S-88, S-100, S-107), összesen 13 aranypénz (9 *solidus*, 2 *tremissis*, 2 *semmissis*) látott napvilágot. Ezzel a temető unikálisnak számít az avar korban, ugyanis ennyi bizánci érme eddig még soha nem került elő egyetlen lelőhelyről. A korábban ismert avar kori érmes sírok számát a babarciak 60-ról 71-re, azaz közel 20%-al növelték meg. Az érmek a sírokban két funkciót tölthettek be: a szájban vagy a koponya környékén talált darabok halotti *obolusok* voltak (10 esetben), ezzel szemben az átlukasztott (S-71) és fülezett (S-2, S-32) érmek nyakláncan lógtak. Két sírba (S-2 és S-32) *obolusként* és függőként is került egy-egy bizánci arany. Az érmeket II. Iustinus és Heraclius uralkodása közötti időszakban (565–641) bocsátották ki. A legtöbb *solidus*, összesen 7 darab, 602–626 közötti veret (4–4 Phocastól és három Heraclius-tól). A legfiatalabb érme Heraclius és Heraclius Constantinus 616–625 között vert *solidusa*.

⁹ A bizánci érmeket Somogyi Péter és Nagy Balázs határozta meg. Segítségüket köszönjük.

Edények

A sírokban előfordultak különböző típusú lassúkorongolt bögrék és fazekak, illetve gyorskorongolt kiöntőcsöves edények. Az S-88 sírban az elhunyt koponyája mögé egy kisméretű mázas korsót is helyeztek, amely másodlagosan felhasznált, helyi késő római edény vagy esetleg bizánci import lehet.¹⁰

Az S-1 és S-30 sírból (11. kép) egy-egy ezüst ivókürt került elő; emellett az S-1 sír egy ezüst poharat is rejtett. E tárgytypus igen ritka az avar kori emléanyagban: Bócsáról egy szerves anyagból (valószínűleg fából) készült *rhyton* aranyveretei, míg Kunbábonyról egy színarany darab (H. TÓTH & HORVÁTH 1992, 36, Taf. 8), valamint Szeged–Átokházáról egy további példány (GARAM 2002, 98–99) maradt ránk. A legjobb párhuzam talán a publikálatlan kunpeszéri temető 3. sírjában talált ezüst ivókürt lehetett, ez azonban elporladt (BALOGH 2016, 72). Ugyancsak megsemmisült ivókürtöt ismerünk Ozora–Tótipusztáról (PROHÁSZKA 2012, 74–76). A Kárpát-medencéből kitekintve hasonló, aranylemezből készült ivókürtöt találunk a Malaja perescsepinai leletegyüttesben is (ЛЬБОВА 1989, 48).

11. kép. Az S-30 padmalyos sír és a sírből származó ivókürt rajza (fotó: Gulyás Gyöngyi, grafika: Ambrus Edit)

Az S-30 sírban a halott koponyája mellett talált bronzpántok egy faedényre utalnak, hasonlóan az S-67 áldozati gödör veretéhez. A lelőhely további két sírjából (S-2, S-3) került elő üvegedény – pohár, korsó – amelyek a bizánci importtárgyak egy speciális, ritka csoportját jelentik (GARAM 2001, 171–173).

ÖSSZEFOGLALÁS

Babarc, Autópálya mérnökségi telep helyén a kora avar kor kiemelkedő gazdagságú lelőhelyét tárták fel. Jelentőségét a számos arany- és ezüstékszeren, valamint a fegyvereken túl a bizánci érmek nagy száma adja.

Az itt feltárt sírok temetkezési szokásaikat tekintve a Tiszántúlon megtelepedett, ún. kelet-európai sztyeppe eredetű népességgel hozhatók összefüggésbe. A K-Ny-i tájolás és változatainak dominanciája, a padmalyos sírok nagy száma, a csonkolásos módszerrel nyúzott állatok részleges temetkezései és az ételmellékletként a sírba helyezett juh hosszúfartó egyaránt erre a régióra (és közvetve Kelet-Európára) mutatnak. Ugyanakkor az önálló lósírok nagy száma, valamint a sírokba a kerámiaedények helyett tett vasmerevítéses vödrök a környéken élt germán hagyományú közösségekre jellemző rítuselemek. Ahogy már fentebb utaltunk rá, a minden bizonnyal tiszántúli közösség délkelet-dunántúli felbukkanása nem

¹⁰ Ez volt az egyetlen olyan sír a temetőben, amelybe két edényt helyeztek.

egyedülálló jelenség: hasonló rítusú temetkezéseket találunk Szekszárd-Bogyiszlói út és Kölked-Feketekapu B temetőiben, valamint ide tartozik a Mohács-téglagyári – jelen tudásunk szerint magányos – temetkezés is. A babarci temető azonban egy lényeges vonásban különbözik mind a szekszárdi, mind a kölledi esettől: míg a fent említett lelőhelyeken a keleti eredetű csoport egy már meglévő sírkertbe temetkezett bele – figyelmen kívül hagyva a már kialakult temetkezési rendszert –, addig a babarci közösség új helyet választott temetője számára.¹¹

Míg a temetkezési szokások jórészt egy irányba, a Tiszántúl felé mutatnak, a közösség anyagi kultúrája több forrásból merített. A helyi, meroving jellegű népesség hatásaként értelmezhető a fésű és a vödör megléte a sírokban. A kampós lándzsa, valamint az S-100 sír feltételezett tegezverete szintén a germán kultúrkörből származnak, ám ezek inkább a helyi elit kiterjedt nyugati kapcsolatainak bizonyítékai. A kora avar korban Pécs környékén egy itáliai-balkáni anyagi kultúrájú csoport élt, mely viseletében sok szállal kötődött a Balaton nyugati partján kialakult Keszthely-kultúrához (VIDA 2018, 230–234). Ezek a közösségek szintén hatottak a babarci temető használóira; erre a bulla és a lemezes kiszélesedő végű karperecek utalnak. Elképzelhető, hogy ebbe a körbe sorolhatóak a Csadjavica típusú karperecek, illetve övdíszek, mivel a névadó lelőhely Babarctól csupán mintegy 80 km-re található. A belső-ázsiai avarokhoz főleg a nádlevél alakú lándzsacsúcsokat és a nagyméretű, jó minőségű nyílcsúcsokat, valamint az áldozati jelenségek egy részét köthetjük. Végezetül a Tiszántúlra a lemezes nagyömbcsüngős, valamint a gúlacsüngős fülbevalók gyakori használata utal.

Habár a babarci temető gazdagsága példa nélküli, a mikrorégióban több szintén jelentős, az e sírmezőhöz valamilyen módon kapcsolódó temető ismert. Kölked-Feketekapu A és B temetői összesen 1324 sírral az avar kor nagyobb sírkertjei közé tartozott. A temetkezési szokások és a feltárt leletanyag alapján míg az A jelű temetőt inkább egy helyi eredetű, a meroving kultúrkörhöz kötődő csoport használhatta, addig a B-ben ezek mellett már a belső-ázsiai avar jelleg is megfigyelhető (VIDA 2018, 199–201). A Bóly-Sziebert-pusztán feltárt temető méreteiben és a bizánci tárgyak mennyiségében is sokkal jobban hasonlít a babarcihoz. Mivel a temetkezési szokásokról minimális információval rendelkezünk, az itt élt közösség kulturális kapcsolatai nem tisztázottak (VIDA 2018, 187–189).

A feltárt temetőrészlet nem csak az érmek, hanem a tárgytipusok tipokronológiája alapján is jól keltezhető a 7. század második negyedére/középső harmadára. Ez az időszak az Avar Kaganátus történetében nagyon mozgalmas volt. Az avarok 626. évi sikertelen konstantinápolyi ostroma instabil helyzetet teremtett a Kaganátusban, amely nem csak a belső vándorlásokat, de új elit kialakulását is segítette. Lehetséges, hogy ezzel függ össze a Babarc határában talált temető kialakulása is. A fegyveres vezető réteg megjelenése mindenképpen a Dunántúl keleti részének meghódításával, birtokba vételével függ össze. Az előkerült érmek és a temető erősen „csak megkezdett” állapota alapján a temető használatának idejét (egyelőre) egyetlen generációhoz kötjük. A távozó népesség részlegesen benépesített temetője az idő múlásával feledésbe merült, a sírhelyek javarészt azonosíthatatlanokká váltak. Mindezt még segítette a ritkás, rendszertelennek tűnő temetkezési forma is. Ezen szerencsés körülmények miatt nem került sor a temető módszeres kirablására; a bolygatott sírok mindössze a sírállomány mintegy 15 százalékát teszik ki (41-ből hat rabolt sír).

A feltárt sírok anyagának már megkezdett komplex régészeti, történeti, antropológiai, archeogenetikai, archeozoológiai, radiokarbon- és archeometallurgiai vizsgálata és feldolgozása nagyot lendíthet nemcsak a terület 7. századi viszonyainak megismerésében, de összehasonlító vizsgálatokat tesz lehetővé más területekkel és mérföldkő lehet a kora avar kor kutatásában, főleg annak kronológiai és etnikai viszonyainak pontosításában. Ezért a nagy mennyiségű gazdag tárgyi leletanyag mellett a feltárt jelenségek összességének a tudományos jelentősége is óriási.

¹¹ Mivel a szegényes mellékletű sírcsoport pontos kronológiai helyzete nem tisztázott, ugyanakkor az is elképzelhető, hogy először ők kezdték el használni a területet – erre a teljes temető feltárása adhatna választ. Az mindenesetre bizonyos, hogy a kora avar kori gazdag közösség egy határozottan elkülönülő teret választott temetkezési helyül.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Balogh Cs. (2014). Az avar kori gúlacsüngős fülbevalók [Die awarenzeitlichen pyramidenförmigen Ohrgehänge]. *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 20, 91–157.

Balogh Cs. (2016). *Régészeti adatok a Duna–Tisza közti avarok történetéhez [The history of the Avars in the Danube–Tisza interfluvium as reflected in the archaeological record]*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 6, Budapest, 2016.

Balogh Cs. (2020). Egy Maros-völgyi kora avar kori közösség életmódjáról a régészeti adatok alapján – Makó-Mikócsa halom. In: Törőcsik T., Gulyás S., Molnár D. & Náfrádi K. (szerk.). *Környezettörténet. Tanulmányok Sümegi Pál professzor 60 éves születésnapjára*. Szeged, 129–142.

Balogh Cs. & Pásztor A. (2015). Az avar kori nagy gyöngycsüngős fülbevaló. [Large bead-pendant earrings from the Avar period]. In: Türk A. (szerk.). *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája, Esztergom, 2014. november 4–6.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 4. Budapest–Esztergom, 581–648. https://doi.org/10.55722/arpad.kiad.2015.3.1_23

Benedek A. & Marcsik A. (2017). Kora avar kori temetőrészlet Kövegyről. Új temetkezési szokások a Tisza–Körös–Maros mentén a kora avar korból [Cemetery part from the Early Avar Age in Kövegy. New burial habits in the Early Avar Age along the rivers Tisza-Körös-Maros]. In: T. Gábor Sz. & Czukor P. (szerk.). *Út(on) a kultúrák földjén. Az M43-as autópálya Szeged–országhatár közötti szakasz régészeti feltárásai és a hozzá kapcsolódó vizsgálatok*. Szeged, 369–442.

Cseh G. & Varga S. (2017). Avar kori temetkezések Apátfalva-Nagyút-dűlőn (M43 43. lh.) [Burials from the Avar Age at the site Apátfalva-Nagyút-dűlő (site M43 43)]. In: T. Gábor Sz. & Czukor P. (szerk.). *Út(on) a kultúrák földjén. Az M43-as autópálya Szeged–országhatár közötti szakasz régészeti feltárásai és a hozzá kapcsolódó vizsgálatok*. Szeged, 443–477.

Csiky G. (2015). *Avar-Age Polearms and Edged Weapons. Classification, Typology, Chronology and Technology*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450, 32, Leiden–Boston. <https://doi.org/10.1163/9789004304543>

Gallina Zs., Gulyás Gy., Gulyás B. & Tóth Zs. (2022). A síron is túl... Szakrális térstruktúra a babarci kora avar kori temetőben. In: Hoppál B. & Szabados Gy. (szerk.). *Mítosz és történelem II. Tanulmányok Hoppál Mihály 80. születésnapjára* Budapest, 307–319.

Garam, É. (2001). *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. Monumenta Avarorum Archaeologica 5, Budapest.

Garam É. (2002). Die Verbindung awarenzeitlicher Fürsten- und Gemeinvolkgrabfunde mit dem Schatz von Nagyszentmiklós In: Garam É. (Hrsg.). *Gold der Awaren. Der Goldschatz von Nagyszentmiklós*. Budapest, 81–112.

Garam, É. (2018). *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek. Teil III*. Monumenta Avarorum Archaeologica 12, Budapest.

Gulyás Gy. (2018). Titokzatos kora avar kori áldozati gödör Csanádpalotáról [Eine geheimnisvolle frühawarenzeitliche Opfergrube aus Csanádpalota (Kom. Csongrád, Ungarn)]. In: Korom A. (szerk.).

Gallina Zsolt et al. • *A babarci kora avar kori temető (Előzetes közlemény)*

Relationes rerum. Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 10, Budapest, 601–613.

Gulyás B. (megjelenés alatt). Kelet-Európai sztyepei eredetű temetkezések Szekszárd-Bogyiszlói út és Kölked-Feketekapu B temetőiben. In: Csuthy A. & Gere M. (szerk.). *Hadak Útján – A népvándorlás kor fiatal kutatóinak XXV. konferenciája. Komárom, 2015. október 19–22.*

Gulyás B. & Lőrinczy G. (2018). Szabolcs-Szatmár-Bereg megye avar sírleletei IV. A Tiszavasvári–Koldusdombi kora avar kori temető [Avar finds from Szabolcs-Szatmár-Bereg County IV. Early Avar graves from Tiszavasvári–Koldusdomb]. In: L. Nagy M. & L. Szőlösi K. (szerk.). „*Vadrózsából tündérsípöt csináltam.*” *Tanulmányok Istvánovits Eszter 60. születésnapjára.* Nyíregyháza, 529–569.

Gulyás B. & Lőrinczy G. (2018a). Szabolcs-Szatmár-Bereg megye avar sírleletei V. Kora avar kori padmalyos temetkezés Tiszavasvári-Eszenyi-telekről. In: Varga M. & Szentpéteri J. (szerk.). *Két világ határán. Természet- és társadalomtudományi tanulmányok a 70 éves Költő László tiszteletére.* A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 6, Kaposvár, 89–109. <https://doi.org/10.26080/krrmkozl.2018.6.89>

Gulyás B. & Lőrinczy G. (2020). A részleges állatmelléklet egy sajátos változata a Szegvár-oromdűlői kora avar kori temető sírjaiban és annak kelet-európai kapcsolatai [A Special Form of the Partial Animal Burials in the Early Avar Period Burials of Szegvár-Oromdűlő and its East European Connections]. In: Nemes G. (szerk.). *Tomka 80. Ünnepi tanulmányok Tomka Péter köszöntésére.* Győr, 179–190.

Гуяш, Б., Лёринци, Г. & Строков, А. А. (2019). Курдюк овцы как заупокойная пища в захоронениях VI–VII вв. Карпатского Бассейна и Восточной Европы. In: Круглов Е. В. – Лапшин А. С. – Лапшина И. Ю. (ред.). *Археология как жизнь. Памяти Евгения Павловича Мыскова.* Волгоград, 117–128.

H. Tóth E. & Horváth A. (1992). *Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhagans.* Kecskemét.

Hajnal Zs. (2012). A Kölked-Feketekapu 'A' és 'B' temetők együttes értékelése [Die zusammenfassende Auswertung der Gräberfelder 'A' und 'B' von Kölked-Feketekapu]. In: Vida T. (szerk.). *Thesaurus Avarorum. Ünnepi kötet Garam Éva 70. születésnapjára.* Budapest, 607–644.

Kiss A. (1974). Some archaeological finds of the Avar period in county Baranya. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 19, 129–142.

Kiss A. (1992). Germanen im awarenzeitliche Karpatenbecken. In: Daim, F. (Hrsg.). *Awarenforschungen I–II.* Wien, 35–134.

Kiss A. (1996). *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A.* Monographien zur Forschungsgeschichte und Mittelalterarchäologie 5, Innsbruck.

Kiss P. A. (2015). „...ut strenui viri...” *A Kárpát-medencei gepidák története.* Szeged.

Кубарев, Г. В. (2015). *Культура древних тюрков Алтая. По материалам погребальных памятников.* Новосибирск.

Кубарев, В. Д. & Кубарев, Г. В. (2015). *Каменные изваяния древних тюрков Южной Сибири.* Новосибирск.

Gallina Zsolt et al. • *A babarci kora avar kori temető (Előzetes közlemény)*

Лимберис, Н. Ю. & Марченко, И. И. (2011). Погребения эпохи великого переселения народов и раннего средневековья из курганов степного Прикубанья. In: Шаров, О. В. (ред.). *Петербургский Апокриф. Послание от Марка*. Санкт-Петербург–Кишинев, 417–441.

Lőrinczy G. (1991). A Szegvár-oromdülői kora-avarkori temető 1. sírja [Das Grab 1 des frühawarenzeitlichen Gräberfeldes von Szegvár-Oromdülő]. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–85:2, 127–154.

Lőrinczy G. (1992). Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A tájolás [Anmerkungen zu der frühawarenzeitlichen Bestattungsriten. Die Orientierung]. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32, 155–171.

Lőrinczy G. (1998). Kelet-európai steppei népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez [Osteuropäische Steppenbevölkerung im 6. und 7. Jahrhundert im Karpatenbecken. Archäologische Beiträge zur frühawarenzeitlichen Einsiedlung des Gebietes jenseits der Theiß]. *Studia Archaeologica* 4, 343–372.

Lőrinczy G. (2015). Újabb adatok Hajdú-Bihar megye avar kori lelőhelyeihez I. Megjegyzések a terület kora avar kori történetéhez [New data on the Avarian Age sites of Hajdú-Bihar County I. Some notes on the Early Avarian Age history of the region]. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 57, 149–176.

Lőrinczy G. (2017). Frühawarenzeitliche Bestattungssitten im Gebiet der Grossen Ungarischen Tiefebene östlich der Theiss. Archäologische Angaben und Bemerkungen zur Geschichte der Region im 6. und 7. Jahrhundert. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 68, 137–170. <https://doi.org/10.1556/072.2017.68.1.5>

Lőrinczy G. (2020). *A szegvár-oromdülői 6–7. századi temető [The cemetery of Szegvár-Oromdülő from the 6th-7th centuries]*. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 14 / BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 8, Budapest–Szeged–Szentes.

Lőrinczy G. & Rác Zs. (2014). Szabolcs-Szatmár-Bereg megye avar sírleletei II. Tiszavasvári–Kashalomdülő kora avar kori temetkezései [Avarian finds from Szabolcs-Szatmár-Bereg County II. Early Avarian graves from Tiszavasvári–Kashalomdülő]. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 56, 141–217.

Lőrinczy G. & Straub P. (2016). Az avar kori padmalyos temetkezésekről. Szempontok a Kárpát-medencei padmalyos temetkezések értékeléséhez [Über die awarenzeitlichen Nischengräber. Angaben zur Bewertung der Nischengräber des Karpatenbeckens]. *Arrabona* 44:1, 279–316.

Львова, З. А. (1989). Малая Перешчэпина, Полтавська област. In: Овчаров, Д. (ред.). *Сикровищена Хан Кубрат. Култура на Българи, Хазари, Славяни*. София, 42–52.

Némethi M. & Klima L. (1992). Kora avar kori temetkezések [Frühawarenzeitliche Reiterbestattungen]. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32, 173–244.

Ormándy J. (1995). Granulációs díszítés avar kori tárgyakon. Gúla- és lemezgömbcsüngős arany fülbevalók [Awarenzeitliche Gegenstände mit Granulationsverzierung. Ohrgehänge mit Pyramiden- und Kugelhänger]. *Studia Archaeologica* 1, 151–181.

Prohászka P. (2012). *Az ozora-tótipusztai fejedelmi sírok [Das awarischen Oberschichtsgräber von Ozora-Tótipusztai]*. *Opitz Archaeologica* 5, Budapest, 2012.

Gallina Zsolt et al. • A babarci kora avar kori temető (Előzetes közlemény)

Смирнов, К. Ф. (1959). Курганы у сел Иловатка и Политотдельское Сталинградской области. In: Крупнов, Е. И. (ред.). *Памятники Нижнего Поволжья I*. МИА 60, Москва, 206–322.

Tomka P. (2001). Az árpási 5. századi sír [The Grave of Árpás from the 5th century]. *Arrabona* 39:1–2, 161–188.

Tomka P. (2005). Korai avar sírok Börcs-Nagydombon (Győr-Moson-Sopron megye) [Frühawarenzeitliche Gräber in Börcs-Nagydomb (Kom. Győr-Moson-Sopron)]. *Archaeológiai Értesítő* 130, 137–179. <https://doi.org/10.1556/archert.130.2005.1-2.5>

Tomka P. (2018). Csontcsat a tápi avar kori temetőből [A bone buckle from an Avar Age cemetery of Táp]. *Arrabona* 53–56, 37–62.

Трайкова, Л. А. (2017). *Коланът южно от Долен Дунав края III на – началото на VII в.* Диссертация 10, София.

Vida T. (2011). Das Gräberfeld neben dem Horreum in der Innenbefestigung von Keszthely-Fenekpuszta. In: Heinrich-Tamáska O. (Hrsg.). *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Norricum und Moesia*. Castellum panonicum pelsonense 2, Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden, 397–455.

Vida T. (2018). *A sztyeppei, a bizánci és a Meroving birodalmak között. Kulturális változások a Kárpát-medence nyugati felén a Kr. u. 6–7. században*. Akadémiai nagydoktori értekezés kézírata.